

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ ΣΤΗΝ ΥΣΤΑΤΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Ἀπό τήν ἐποχή πού τά πρῶτα εὐρήματα στό σπήλαιο τοῦ Ψηλορείτη, τό 1884 καί 1885, ἔφεραν τίς βέβαιες ἀποδείξεις γιά τήν ταύτισή του μέ τό γνωστό ἀπό τή φιλολογική παράδοση Ἰδαῖον Ἄντρον καί φανέρωσαν τήν αἴγλη του ὡς χώρου λατρείας, κυρίως στά γεωμετρικά-ἀρχαϊκά χρόνια καί στή ρωμαιοκρατία¹, ἔγιναν σημαντικές προσπάθειες νά συλλεγοῦν οἱ μνεῖες τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου καί τῆς ἐκεῖ λατρείας στίς φιλολογικές καί τίς ἐπιγραφικές πηγές. Ἰδιαίτερα μποροῦν νά σημειωθοῦν οἱ σχετικές ἐργασίες τῶν A.B. Cook, M. Guarducci, Ἑλ. Πλατάκη, Paul Faure καί H. Verbruggen². Παρά τό πλῆθος σημαντικῶν πληροφοριῶν πού συνέλεξαν οἱ παραπάνω μελετητές, τό θέμα τῆς συλλογῆς ὄλων τῶν μαρτυριῶν γιά τό Ἰδαῖο Ἄντρο δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει κλείσει, ἄν δέν ἐρευνηθοῦν σέ ὅλη τους τήν ἔκταση ὄχι μόνο οἱ φιλολογικές πηγές, ἀλλά καί οἱ ἐπιγραφές μέσα καί ἔξω ἀπό τήν Κρήτη, τά νομίσματα, ἡ παπυρολογική παράδοση μέχρι τή βυζαντινὴ ἐποχή, ἀκόμα ἔγγραφα τῆς ἐνετοκρατίας, μεσαιωνικοὶ καί νεότεροι χάρτες, ἀλλά καί μαρτυρίες περιηγητῶν³.

Ἡ ἀνακοίνωση αὐτή εἶναι ἀφιερωμένη σέ μιὰ ἐπιγραφική μαρτυρία γνωστή ἤδη ἀπό τό 1919 κι ὅμως οὐσιαστικά ἀνεκμετάλλευτη ὡς πληροφορία γιά τή λατρεία στό σπήλαιο τῆς Ἰδης. Ὁ λόγος πού ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου εἶναι προφανής: βρέθηκε μακριά ἀπό τήν Κρήτη, στό Ἡραῖο τῆς Σάμου. Ἐτσι, ἄν καί μετὰ τήν πρώτη δημοσίευσή

1. F. Halbherr-P. Orsi, *Antichità dell'antro di Zeus Ideo*, Firenze 1888. E. Fabricius, *MDAI* (A) 10 (1885) 59 κκ. καί 280-1.

2. A.B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion*, Cambridge 1914-1940, 2, 932 κκ. M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, Roma 1935, 96. Ἑλ. Πλατάκη, *Τό Ἰδαῖον Ἄντρον*, Ἡράκλειο 1965, 24-33. Τ. ἰδ., *Σπήλαια καί ἄλλαι καρστικοὶ μορφά τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1973, 1, 165 κκ. P. Faure, *Fonctions des cavernes crétoises*, Paris 1964, 110-115. H. Verbruggen, *Le Zeus crétois*, Paris 1981, 75 κκ. Δέν στάθηκε δυνατό νά συμβουλευτῶ τὴ μελέτη τ. ἰδ., *Sources Pertaining to the Cult of Zeus in Crete*, Louvain 1979.

3. Μαρτυρίες περιηγητῶν στόν Πλατάκη, *Σπήλαια καί ἄλλαι καρστικοὶ μορφά τῆς Κρήτης*, 1, 206 κκ. Γιά μιὰ ἄγνωστη μαρτυρία τοῦ περιηγητῆ G. Casabona (1591) βλ. L. Beschi, *στό Creta Antica, Cento anni di archeologia Italiana (1884-1984)*, Roma 1984, 53-57.

του από τον M. Schede⁴ τό κείμενο αυτό ἀνχρημοσιεύθηκε ἀρκετές φορές⁵, ἔμεινε ἄγνωστο στους μέχρι σήμερα μελετητές τῆς λατρείας στό Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἀλλά καί ὁ διακεκριμένος μελετητής τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς L. Robert, πού μᾶς πρόσφερε τήν καλύτερη ἔκδοση καί τόν πληρέστερο σχολιασμό τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως ἐπίσης καίριες παρατηρήσεις γιά τήν ἑρμηνεία τῆς⁶, δέν ἀσχολήθηκε μέ τίς πληροφορίες πού μᾶς δίνει γιά τή λατρεία στό σημαντικότερο λατρευτικό σπήλαιο τῆς Κρήτης, ἄν ὄχι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἔτσι κρίνεται σκόπιμο νά ξαναγυρίσουμε στό ἐνδιαφέρον αὐτό κείμενο συνεχίζοντας τή συζήτηση ἀπό τό σημεῖο πού πρὶν 40 χρόνια τήν ἄφησε ὁ L. Robert.

Ἡ ἔμμετρη ἐπιγραφή χαράχθηκε μέ χαρακτηριστικά γράμματα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.⁷ σέ μαρμάρινους δόμους τοῦ ναοῦ τῆς Ἡρας στή Σάμο⁸. Σώζεται σέ δύο ἀποσπάσματα πού συγκολλήθηκαν ἀπό τούς W. Peek καί E. Buschor⁹ δίνοντας τό παρακάτω κείμενο:

Ἡρη παμβα[σίλεια, Δι]ὸς μεγάλου παράκ[οι]τι,
εἶλαθι κάμῃ φύλαττε, σαόπτολι, σὸν λάτριν ἀγρόν.

Ἄρτι γάρ ἱρᾶ Διεὶ ῥ[έξ]ας Κρήτησιν ἐν ἄντροις

Ἰδῆς ἐν σκοπέλοισι λάχον γέρας ἐκ βασιλῆος

- 5 Νήσων, τὰς πέρι πόντος ἀλίκτυπος ἐστεφάνωκε,
ἠγῖσθαι, Πλούταρχος, ἔχων πατρός οὔνομα κλεινόν.
[Οὐρανίους] σὺμ π[ᾶσι]ν ἐμόν βασιλῆα φύλασσε.

I Peek· μεγάλο - Schede. 3 Hiller. 7 Hiller· φύλασσε Peek · φύλα[ξον] Hiller.

Πρόκειται γιά ἐπτάστιχο ὕμνο¹⁰ σε δακτυλικό ἐξάμετρο. Ὁ συντάκτης του,

4. *MDAI* (A) 44 (1919) 45 κκ. ἀρ. 36.

5. *SEG* I 405· *IGR*, τόμ. IV, 562 κκ. ἀρ. 1725· W. Peek, *MDAI* (A) 66 (1941) 78 σημ. 1 (νέες ἀναγνώσεις καί διορθώσεις στό κείμενο) καί πίν. 41,2 (φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς μετὰ τή συγκόλληση τῶν ἀποσπασμάτων τῆς ἀπό τόν E. Buschor)· L. Robert, *Hellenica* 4 (1948) 35 κκ. Βλ. ἐπίσης A.H.M. Jones - J.R. Martindale - J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire* (σημ. *PLRE*), Cambridge 1971, 708 (Plutarchus 4).

6. Robert, *δ.π.*, 55 κκ. καί 101 κκ.

7. Βλ. τή φωτογραφία στόν Peek, *δ.π.*, πίν. 41,2. Πρβ. Schede, *δ.π.*, 45 («nicht älter als das 3. Jh.»)· Robert, *δ.π.*, 56 σημ. 4 καί σελ. 58.

8. Schede, *δ.π.*, 45.

9. Peek, *δ.π.*, 78 σημ. 1, ἀρ. εὐρετηρίου 194 καί 201. Διαστάσεις: ἀρ. 194 μῆκ. 0,72, ὕψ. 0,23, πᾶχ. 1,11 μ.· ἀρ. 201 μῆκ. 0,71, ὕψ. 0,125, πᾶχ. 1,05 μ. Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. εὐρετ. 193 ἀρχικά θεωρήθηκε ἡ ἀρχή τοῦ ἴδιου κειμένου: βλ. Schede, *δ.π.*, 45· *SEG* I 405· *IGR*, τόμ. 4, 562 κκ. ἀρ. 1725. Ὁ W. Peek ἀπέδειξε ὅτι ἀποτελεῖ ανεξάρτητο ὕμνο, ἀλλά ἐσφαλμένα τόν ἀποδίδει στόν ἴδιο συντάκτη καί ἀναθέτη· βλ. ἀντίθετα Robert, *δ.π.*, 58, ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε τό ὄνομα τοῦ ἀναθέτη τοῦ δευτέρου αὐτοῦ ὕμνου, τοῦ Αἰδεδίου.

10. Peek, *δ.π.*, 78. Ὁ L. Robert, *δ.π.*, 56 χαρακτηρίζει ἐσφαλμένα τό κείμενο ὡς ἐπίγραμμα.

ὁ Πλούταρχος Πλουτάρχου (στ. 6), επικαλεῖται τὴν προστατευτικὴ δύναμη τῆς "Ἡρας γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. "Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ φράση «Νήσων... ἡγῆσθαι» (στ. 5), εἶχε πρόσφατα διορισθεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα στὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπάρχου (*praeses provinciae*) τῆς ἐπαρχίας Νήσων (*provincia insularum*), πού ἰδρύθηκε ἐπὶ Διοκλητιανοῦ¹¹. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάθεση τῶν καθηκόντων αὐτῶν, ὁ Πλούταρχος εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν Κρῆτη καὶ εἶχε προσφέρει θυσία στὸ Δία, στὸ Ἴδαϊο Ἄντρο (στ. 3-4). Ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς τῆς ἐπιγραφῆς μόνο ὁ L. Robert, πὶὸ ὀξυδερκῆς καὶ εὐαίσθητος στὸ σχολιασμὸ τῆς, σημειώνει ὅτι ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Δία στὴν Κρῆτη σ' αὐτὴ τὴν ὑστερὴ ἐποχὴ καὶ γιὰ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ἀνώτατων ἀξιωματῶν τοῦ 4ου αἰ.¹². Ἐπίσης ὑποθέτει ὅτι ὁ Πλούταρχος ἀκολουθοῦσε συνειδητὰ τὰ ἔχνη ἄλλων προσκυνητῶν τοῦ Ἰδαίου Ἄντρο, τοῦ Πυθαγόρα (*Διογ. Λαέρτ.*, 8,1,3· *Πορφ., Πυθ. Βίος* 17· Ἰάμβλ., *Πυθ. Βίος* 5, 25 κκ.), των συνομιλητῶν τῶν πλατωνικῶν Νόμων (1, 625 B) καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέα (*Φιλοστρ.*, Ἀπολλ. 4, 34). Οἱ παρατηρήσεις αὐτές δὲν ἐξαντλοῦν, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, τίς πληροφορίες πού ἡ ἐπιγραφή τῆς Σάμου μᾶς προσφέρει γιὰ τὴ λατρεία στὸ Ἴδαϊο Ἄντρο.

Ἀντίθετα ἰδιαίτερα εὐστοχες καὶ ἐξαντλητικὲς εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ ἰδίου μελετητῆ σὲ θέματα προσωπογραφίας. Ἦδη ὁ F. Hiller¹³ εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ αὐτοκράτορας πού ἀναφέρεται στὸν 4ο καὶ τὸν 7ο στίχο εἶναι ὁ Ἰουλιανός. Ἀντίθετα ὁ M. Schede¹⁴ προσπάθησε ἐπιφυλακτικὰ νὰ χρονολογήσει τὴν ἐπιγραφή στὸν 5ο μ.Χ. αἰ., θεωρώντας τὸν Πλούταρχο τῆς ἐπιγραφῆς γιὸ τοῦ μεγάλου νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος πέθανε σὲ προχωρημένη ἡλικία τὸ 431/2 μ.Χ.¹⁵. Ἔχουν ἐπίσης προταθεῖ χρονολογήσεις στὸν 3ο μ.Χ. αἰ.¹⁶, πού δὲν μποροῦν βέβαια νὰ γίνουν δεκτές, ἐφόσον ἡ

11. Schede, *ὁ.π.*, 46. *IGR*, τόμ. 4, 563. Robert, *ὁ.π.*, 56 καὶ σημ. 4. Γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ ὀργάνωση τῆς ἐπαρχίας νήσων βλ. J. Marquardt. *Römische Staatsverwaltung*. Λειψία 1881², 1, 348 κκ., V. Chapot. *La province romaine proconsulaire d'Asie*. Paris 1904, ἀνατ. Roma 1967, 86. "Ἄλλοι γνωστοὶ *praesides provinciae Insularum* τὸν 3ο-4ο μ.Χ. αἰ. εἶναι ὁ Διογένης (*Cod. Iust.* III 22, 5), ὁ Aurelius Agathus Gennadius (*CHL* III 450, Μυτιλήνη), οἱ γνωστοὶ ἀπὸ ἐπιγράμματα καὶ ὕμνους στὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου Attius Epinicius (*HS* 310⁷). Γρηγόριος καὶ Αἰδέσιος (σύμφωνα μὲ μιά πειστικὴ ὑπόθεση τοῦ L. Robert, *ὁ.π.*, 58-60) καὶ ἕνας ἀνώνυμος (*CHL*, III 460, Κῶς). βλ. W. Kuhoff. *Studien zur zivilen senatorischen Laufbahn im 1. Jh. n. Chr.*. Frankfurt 1983, 330-331, σημ. 125.

12. *Ὅ.π.*, 56.

13. Στὸ Schede, *ὁ.π.*, 46.

14. *Ὅ.π.*, 46.

15. Γιὰ τὸ νεοπλατωνικὸ Πλούταρχο βλ. H.J. Blumenthal. *Byzantion* 48 (1978) 373 κκ. B. Naggy, *The Ancient World* 3 (1980) 107 κκ. *PLRE*, τόμ. 2, 893 κκ.

16. *SEG* I 405. Peek, *ὁ.π.*, 78.

provincia Insularum ιδρύθηκε μόλις επί Διοκλητιανού. 'Ο L. Robert¹⁷ επανήλθε στην υπόθεση του F. Hiller και υποστήριξε με πειστικά επιχειρήματα τη χρονολόγηση επί 'Ιουλιανού (361-363), επί της βασιλείας του τελευταίου Ρωμαίου έθνικού αυτοκράτορα. Για τη χρονολόγηση αυτή συνηγορεί όχι μόνο γενικά ή υποστήριξη των έθνικων λατρείων από τον 'Ιουλιανό (πού αποκλείει τη βασιλεία του M. Κωνσταντίνου και του Κώνσταντα), αλλά και η ιδιαίτερη καλλιέργεια από τον αυτοκράτορα της λατρείας του Δία, όπως εξάλλου και τό γεγονός ότι στην έπιγραφή αναφέρεται ένας βασιλεύς (και συνεπώς αποκλείεται η τετραρχία). Τό ίδιο πειστική είναι και η ανασύνθεση από τό L. Robert του γενεαλογικού δένδρου του Πλουτάρχου¹⁸. Πατέρας του ήταν πιθανότατα ό Πλούταρχος, ανθύπατος 'Αχαΐας επί Κώνσταντα, γνωστός από έπιγραφές στην 'Αθήνα (IG III 3513) και τά Μέγαρα (IG VII 94-95), και παππούς του ό έπαρχος πραιτωρίου επί M. Κωνσταντίνου Εύαργιος. Έχουμε συνεπώς νά κάνουμε μέ μία σημαντικότατη προσωπικότητα της ρωμαϊκής άριστοκρατίας του 4ου μ.Χ. αϊ. "Ηδη ό πατέρας του, πού έφερε τόν τίτλο clarissimus (λαμπρότατος, IG III 3513) μπορούσε νά καυχηθεί για τήν καταγωγή του: «έκ γενεής περίβωτον άπ' άνθυπάτων κ(αί) ύπάρχων» (IG VII 94). 'Ο Πλούταρχος της έπιγραφής της Σάμου ήταν συνεπώς πιθανότατα μέλος της συγκλητικής τάξης¹⁹.

Τό γεγονός ότι ένστερνίζοταν τίς θρησκευτικές άντιλήψεις του 'Ιουλιανού, αλλά και διορίσθηκε από τόν αυτοκράτορα στό άξιωμα του άμέσως μετά τό προσκύνήμα του στό 'Ιδαίο Άντρο («άρτι γάρ ιρά Διει ρ[έξ]ιας ... λάχον γέρας εκ βασιλῆος») μάς ύποχρεώνει νά τόν τοποθετήσουμε στό στενότερο κύκλο των φίλων και συνεργατών του 'Ιουλιανού, μέ τόν όποιο είχε μάλλον τήν ίδια περίπου ήλικία. Μία σωζόμενη έπιστολή του 'Ιουλιανού²⁰, τήν όποία ό L. Robert δέν γνώριζε και δέν συνδύασε μέ τό πρόσωπο του Πλουτάρχου, νομίζω ότι έπιβεβαιώνει τήν ύποθε-

17. "Ο.π., 56 κκ. ιδίως σελ. 57 σημ. 4, πρβ. PLRE, τόμ. 1, 708.

18. "Ο.π., 101 κκ. πρβ. PLRE, τόμ. 1, 707 κκ. R. von Haehling, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des römischen Reichs seit Constantin I. Alleinherrschaft bis zum Ende der theodosianischen Dynastie*. Bonn 1978, 164-165. Kuhoff, *δ. π.*, 405, σημ. 89.

19. Η θέση του praeses provinciae Insularum καταλαμβάνόταν συνήθως από viri perfectissimi, όπως ό Attius Epinicius (ILS 3107) και ό Aurelius Agathus Gennadius (CIL III 450) επί Διοκλητιανού. Όστόσο ύπάρχουν αρκετά παραδείγματα και «λαμπρότατων» (viri clarissimi) μέ τό άξιωμα του praeses provinciae σ' όλο τόν 4ο μ.Χ. αϊ.: βλ. E. Enblin, Praeses, *RE Suppl.*-Bd. VIII. Stuttgart 1956, 606-607. Kuhoff, *δ. π.*, 83.

20. F.K. Hertlein, *Iuliani Imperatoris quae supersunt*, Leipzig 1875-76, άρ. 48 (έσφαλμένα θεωρεί ως άποδέκτη τόν Ζήνωνα. σχετικά βλ. B.K. Weis, *Julian. Briefe*. München 1973, 217). J. Bidez - F. Cumont, *Imperatoris Caesaris Flavii Claudii Iuliani epistulae, leges, poematia, fragmenta varia*, Paris 1922, 208 κκ. άρ. 153. J. Bidez, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*. Paris. 1924. τόμ. 1-2, 206 άρ. 153. W. Case Wright, *The Works of the Emperor Julian*. N. York 1953, 234, άρ. 72. L. Gössler, *Kaiser Julian der Abtrünnige. Die Briefe*, Zürich-Stuttgart 1971, 182 άρ. 153. Weis, *δ. π.*

ση αυτή. Ἡ σύντομη αὐτὴ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται «φίλῳ παρὰ φίλου πεμπομένη» πρὸς κάποιον Πλούταρχο καὶ τὸ περιεχόμενό της εἶναι εἰδησεις γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ παράκληση γιὰ τὴν ἀπάντηση τοῦ ἀποδέκτη. Οἱ μέχρι σήμε-
ρα μελετητές τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ ταύτιζαν (μέ ἐπιφυλακτικότητά, εἶναι ἢ ἀλήθεια) τὸν Πλούταρχο τῆς ἐπιστολῆς μέ τὸν περίφημο Ἀθηναῖο νεοπλατωνικό φιλόσοφο καὶ διδάσκαλο τοῦ Πρόκλου²¹. Τὴν ταύτιση αὐτὴ ἀποκλείει ὅμως ὄχι μόνο τὸ γεγονός ὅτι καμμιά ἀπὸ τίς πολυάριθμες πηγές μας γιὰ τὸ φιλόσοφο Πλούταρχο καὶ τὸν Ἰουλιανὸ δέν ἀναφέρει ἀπολύτως τίποτα γιὰ φιλικές σχέσεις τους ἢ τὸ ὅτι ἀπὸ μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸ φιλόσοφο θά ἀναμέναμε διαφορετικὸ περιεχόμενο²², ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ φιλόσοφος πέθανε τὸ 431/2 μ.Χ., δηλαδὴ πάνω ἀπὸ 70 χρόνια μετὰ τὴ σύνταξη τῆς ἐπιστολῆς. Ἄν καὶ πέθανε «μάλα πρεσβύτες», δέν εἶναι δυνατόν νά εἶχε γεννηθεῖ πρὶν τὸ 340 μ.Χ., ἐπομένως τὴν ἐποχὴ πού συντάχθηκε ἡ ἐπιστολὴ θά ἦταν τὸ πολὺ ἕνας 20χρονος νέος, καὶ φυσικά ὄχι συνομηλικὸς φίλος ἢ συσπουδαστής, ὅπως ὑποτίθεται, τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἀντίθετα ὁ Πλούταρχος τῆς Σάμου, ὁ προσκνητής τοῦ Ἰδαίου Ἄν-
τρου καὶ ἑπαρχὸς ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, πληρεῖ ὄλες τίς προϋποθέσεις γιὰ νά ταυτισθεῖ μέ τὸν Πλούταρχο στὸν ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας ἀπευθύνει τὴ φιλικὴ του ἐπιστολή.

Ὁ ὕμνος τοῦ Πλουτάρχου, ἂν καὶ διακρίνεται ἀπὸ κάποια ἄκαμπτη χρῆση τοῦ μέτρου καὶ τὴ χρῆση ἀρκετῶν τυποποιημένων ἐκφράσεων καὶ ποιητικῶν εἰκό-
νων παρμένων ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐπικὴ ποίηση, ἀλλὰ καὶ τὴν τοπικὴ τῶν ἐπι-
γραμμάτων τῆς ἐποχῆς²³, μαρτυρεῖ ὄχι βέβαια τίς ποιητικὲς ικανότητες τοῦ Πλουτάρχου, ἀλλὰ σίγουρα τὴ σημαντικὴ του μόρφωση. Τὴν ἴδια μόρφωση προδί-
δει ἄλλωστε καὶ τὸ προσώνυμά του στὸ σπήλαιο τῆς Ἰδης. Εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι οἱ τελευταῖοι πιστοὶ τῆς εἰδωλολατρείας ἀνήκουν στὸν κύκλο τῶν λογίων καὶ τῆς ἀνώτερης ἀριστοκρατίας κυρίως στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία²⁴, ἀπ' ὅπου ἴσως καταγόταν ὁ Πλούταρχος.

Βέβαια ὁ λόγος πού ξαναγυρίζω σ' αὐτὴ τὴ σαμιακὴ ἐπιγραφὴ δέν εἶναι ἡ

21. J. Bidez - F. Cumont. *Recherches sur la tradition manuscrite des lettres de l'empereur Julien*. Paris 1918, 113. Τ. ἴδ., ὁ.π., 208 κκ. Bidez. ὁ.π., τόμ. 1-2, 206. Care Wright. ὁ.π., 234 σημ. 1. Gössler. ὁ.π., 182 ἀρ. 237. πρβ. R. Beutler. λ. Plutarchos. *RE XXI.1* (1951) 975-976.

22. Πρβ. E. von Borries. *Julianos*. *RE X.1* (1917) 82 κκ. καὶ Weis. ὁ.π., 255, οἱ ὁποῖοι ἀθετοῦν τὴν ἐπιστολὴ μόνο μέ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα.

23. Π.χ. στ. 1 πρβ. Ἡσιόδ., *Θεογ.* 328 «Ἥρη θρέψασα Διὸς κυδρὴ παράκοιτις· Ἀπολλ. Ρόδ., *Ἄργον.* 4, 382 «μὴ τόγε παμβασιλεια Διὸς τελέσειεν ἄκοιτις». Στ. 2 πρβ. Νόν., *Διον.* 19, 310-11 «Ἴ λ α θ ι κ α ι Σατύροισι καὶ οἰνοπότησιν ὀπώρησ / Σιληνοῦς τε φ ὄ λ α σ σ ε». Στ. 3 πρβλ. Ὁμ. I 357 «ἰρὰ Διὶ βέξας» (πρβ. A 147, A 727, α 61, γ 5, δ 473, η 191, λ 130). Στ. 4 πρβ. Παλ. Ἄνθολ. I 78, 2 «ἔλλαχε τοῦτο γέρας»· I 96, 1 «τοῦτο γέρας λάχεν»· XVI 340,2 «Πορφυρίῳ βασιλεῦς τοῦτο δέδωκε γέρας» κλπ.

24. Σχετικὰ βλ. G. Fouden. *JHS* 102 (1982) 33-59. v. Haehling. ὁ.π. 485 κκ.

μικρή προσωπογραφική συμπλήρωση στις παρατηρήσεις του L. Robert, αλλά κυρίως οι σημαντικότερες πληροφορίες του υμνου για τή λατρεία στο Ίδαϊο Ἄντρο τόν 4ο μ.Χ. αἰ., πού συνάγονται ἀπό μιά πιό προσεκτική ἀνάγνωσή του. Ὅτι ἡ λατρεία συνεχιζόταν στό σπηλαίο μέχρι αὐτή τήν ἐποχή ἦταν βέβαια γνωστό ἀπό τά μέχρι σήμερα ἀρχαιολογικά εὐρήματα²⁵. Ἐκτός ἀπό δύο ἐπιγραφές (IC I, xii 1 και 2), πού ἀπό τόν τύπο τῶν γραμμάτων χρονολογοῦνται στόν 2ο/3ο μ.Χ. αἰ., καί ἀπό ἕνα νόμισμα τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (138-161 μ.Χ.)²⁶, ὀρισμένες ἐπιγραφές ἐργαστηρίων λύχων χρονολογοῦνται ἀσφαλῶς στόν 3ο καί 4ο μ.Χ. αἰ.²⁷. Γιά πρώτη φορά ἔχουμε ὅμως γραπτές πληροφορίες γιά τό περιεχόμενο τῆς λατρείας. Ἐνα πρῶτο ἀσφαλές δεδομένο εἶναι ἡ προσφορά θυσιῶν: «ἰρά Διεὶ ῥ[έξ]ας Κρήτησιν ἐν ἄντροις Ἰδης». Ἡ ἐπιγραφή βεβαιώνει μέχρι καί τόν 4ο μ.Χ. αἰ. τήν προσφορά αἱματηρῶν ζωοθυσιῶν («ἰρά ρέξας») καί μάλιστα στό ἐσωτερικό τοῦ σπηλαίου, ἄν δεχτοῦμε κατὰ γράμμα τή μαρτυρία του («ἐν ἄντροις»)- αὐτό μαρτυρεῖται καί ἀνασκαφικά, χωρίς ὅμως σαφῆ χρονολόγηση γιά τή ρωμαϊκὴ ἐποχὴ²⁸.

Οἱ πληροφορίες πού δίνει ἡ ἐπιγραφή τῆς Σάμου δέν σταματοῦν ὅμως ἐδῶ. Εἶναι γνωστό ὅτι τό Ίδαϊο Ἄντρο ἦταν κέντρο μυστηριακῆς λατρείας στήν ἀρχαϊκή καί τήν κλασσικὴ ἐποχή. Τό γνωρίζουμε τόσο ἀπό τίς παραδόσεις γιά τή μύηση τοῦ Πυθαγόρα (Διογ. Λαέρτ., 8, 1,3· Πορφ. Πυθ. Βίος 17. Ἰάμβλ., Πυθ. Βίος 5, 25 κκ.) ὅσο καί ἀπό τό πολυσυζητημένο ἀπόσπασμα τῶν Κρητῶν τοῦ Εὐριπίδη (ἀπ. 472 Nauck = 476 Müller)²⁹, ἄν καί πολλές καί ἀντικρουόμενες ἐρμηνεῖες ἔχουν δοθεῖ μέχρι σήμερα γιά τό περιεχόμενο τῶν μυστηρίων τῆς Ἰδης. Τό μόνο στό ὁποῖο συμφωνοῦν οἱ ἐρευνητές τοῦ θέματος εἶναι ἡ σχέση τους μέ τόν ὄρφισμὸ καί μέ τίς πυθαγορικὲς ἀντιλήψεις³⁰. Ἡ παρουσία ὄρφικῶν

25. Βλ. Halbherr-Orsi. ὁ.π., κυρίως σελ. 71 κκ. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1956, 224-25. Γ. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1983, 435 κκ., 440-41, 455 κκ., 472 κκ. Τ.ἰδ., *Atti Acad. Lincei* 74 (1985) 38 κκ.

26. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1983, 441.

27. Γιά τό πλούσιο αὐτὸ ὕλικό βλ. Halbherr-Orsi. ὁ.π., 73. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1983, 461, 469, 476, 481 καί 484.

28. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1956, 224. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1983, 438 καί 464. Τ.ἰδ. *Atti Acad. Lincei* 74 (1985) 35 κκ. (θυσιές στό λεγόμενο μυθό β'). Τ.ἰδ., *Ἀρχαιολογία* 15 (1985) 15 κκ.

29. Σχετικὰ βλ. Cook, *Zeus*, 1, 648 κκ. J.E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. Cambridge 1908, 478 κκ. O. Kern, *Hermes* 51 (1916) 563. W.K.C. Guthrie, *The Greeks and their Gods*. London 1950, 44 κκ. Τ.ἰδ., *Orpheus and Greek Religion*. London 1952², 111 κκ., 199 κκ. M.P. Nilsson, *The Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion*. Lund 1950², 578 κκ. Faure, ὁ.π., 114 κκ. R.F. Willets, *Cretan Cults and Festivals*. London 1962, 239 κκ. Verbruggen, *Le Zeus crétois*, 75 κκ.

30. Cook, ὁ.π., τ. 1, 644 κκ. τ. 2, 838 καί 934. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion*. 111 κκ. Nilsson, ὁ.π., 577 κκ. Faure, ὁ.π., 115 κκ., κυρίως 127 κκ. καί 144 κκ. Verbruggen, ὁ.π., 82 κκ. καί 88 κκ.

στήν Κρήτη έχει δειχθεί έπαρκώς από τον Ο. Kern³¹ χάρη κυρίως σέ μιά σημαντική έπιγραφή σχετική μέ τό ιερό τής Μεγάλης Μητρός στή Φαιστό (IC I, xxiii 3 = Kern. *Orph. Frgm.* 32 IV) και φυσικά χάρη στά όρφικά έλάσματα πού έχουν βρεθεί και στήν Κρήτη και μάλιστα στήν περιοχή τής Ίδης (IC II, xii 31 a, b, c· 31 bis· II, xxx 4)³². Είναι έπομένως εύλογο τό έρώτημα, αν και στόν ύμνο του Πλούταρχου υπάρχουν κάποια στοιχεία πού νά βεβαιώνουν ότι ή μυστηριακή αυτή λατρεία συνεχιζόταν στό Ίδαίο ΄Αντρο μέχρι και τον 4ο μ.Χ. αί.

Ό Πλούταρχος αυτοχαρακτηρίζεται «λάτρης άγνός», χρησιμοποιώντας μιά έκφραση πού σχετίζεται άμεσα μέ τήν τέλεση μυστηρίων και μέ τίς όρφικές αντίληψεις. Τό έπίθετο άγνός μαρτυρείται μέ μεγάλη συχνότητα στους όρφικούς ύμνους του 2ου μ.Χ. αί.³³, στά άποσπάσματα των όρφικών πού έχει συλλέξει ό Ο. Kern³⁴ και σέ μαρτυρίες σχετικά μέ τά ΄Ελευσίνια μυστήρια³⁵. Πολύ σημαντικότερο είναι όμως τό ότι μαρτυρείται και στήν Κρήτη και μάλιστα ως *terminus technicus* γιά τό χαρακτηρισμό του μύστη τόσο στήν όρφική έπιγραφή τής Φαιστού (IC I, xxiii 3 «πάντες δ' εϋσεβίες τε και ευγλωθ(τ)οι πάριθ' ά γ ν ο ί ένθεον ές Μεγάλης Ματρός ναόν»), όσο και στό άπόσπασμα των Κρητών του Εύριπίδη (Frgm. 472 Nauck) πού αναφέρεται στό βίο των μυημένων στή λατρεία του Ίδαίου ΄Αντρου («ά γ ν ο ν βίον τείνων, έξ ου Διός Ίδαίου μύστης γενόμην»· πρβ. Όρφ. ύμνο 84,3-4 Quanaat «τούσδε συ έν τελεταίς όσίους μύστας αναδείξαις, / θείο αειθαλής, πολυόλβους, εύφρονας, ά γ ν ο υ ς»). Είναι άλήθεια ότι ή λέξη άγνός είναι και πολυσήμαντη και ποιητικά μπορεί νά χρησιμοποιηθεί γιά νά δηλώσει από τήν άγνή κόρη, τήν παρθένο, μέχρι τό δίκαιο δικαστή (π.χ. Παλ. Άνθολ. VII 337, 9 και IX 705, 1) ή τον πιστό πού προσέρχεται καθαρός στήν φυγή και στό σώμα σ' ένα χώρο λατρείας (π.χ. Παλ. Άνθολ. XIV 71, 1-2· IGUR 1191). Ό Πλούταρχος δέν αυτοχαρακτηρίζεται ώστόσο άπλως ως άγνός λάτρης, αλλά συνδέει τήν ιδιότητά του αυτή αιτιακά μέ τήν έπίσκεψη του στό Ίδαίο ΄Αντρο. Είναι άγνός, επειδή μόλις τώρα γυρίζει από

31. *Hermes* 51 (1916) 554 κκ., κυρίως 557 κκ. βλ. επίσης Harrison. *ό.π.*, 597 κκ. Guthrie. *ό.π.*, 108 κκ. και 146 κκ.

32. Γιά τήν ένδεχόμενη σχέση των έλασμάτων αυτών μέ τή λατρεία στό Ίδαίο ΄Αντρο βλ. Faure. *ό.π.*, 128 κκ. και Verbruggen. *ό.π.*, 88 κκ.

33. C. Quanaat. *Orphei hymni*. Berlin 1955, άρ. 6,8· 7,2· 10,8· 19,9· 20,1 και 4· 24,11· 29,5· 30,4· 34,7· 39,7· 40,6.11.18· 41,6· 42,3· 43,3· 44,9· 45,3· 49,2 και 5· 51,4· 53,4· 55,26· 58,1· 60,4· 61,10· 64,1· 70,2· 73,7· 75,2· 76,11· 78,13· 79,1.3.10· 83,5· 84,4· 87,2. Γιά τους όρφικούς ύμνους γενικά βλ. Guthrie. *ό.π.*, 257 κκ.

34. Π.χ. Kern. *Orph. Frgm. Test.* 214· 224,38 (άγνωπόλον καθαρμόν)· Frgm. 315 («δεκάδα κλειούσι μιν άγνήν»).

35. Π.χ. Έπίκτ., «Πρός τους εύκόλους επί τό σοφιστεύειν έπερχομένους», 4 κκ. Όρφ. ύμν. 40,6 Quanaat («ή ναίεις άγνοΐσαι ΄Ελευσίνος γυάλισιν»).

τό προσκύνημά του στο ιερό της Κρήτης («σὸν λάτρην ἄγνόν, ἄρτι γ ἄ ρ κλπ.»).

Ἄλλά καὶ ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ὕμνου τοῦ στήν Ἥρα («Ἥρη παμβα[σίλεια, Δι]δὸς μεγάλου παρὰ[οι]τι») σχετίζεται ἀναμφίβολα μὲ ὄρφικες ἀντιλήψεις, δεδομένου ὅτι πρόκειται γιὰ παραλλαγή στίχου τοῦ ὄρφικου ὕμνου στήν Ἥρα: «Ἥρη παμβασιλεια, Διὸς συλλέκτρε, μάκαιρα» (Ὀρφ. ὕμν. 16, 6 Quana1). Σὲ σχόλιο τοῦ Πρόκλου στὸν πλατωνικό Τίμαιο 31 α (= Kern, *Orph. Frgm.* 163), πού ἐπίσης χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὄρφικές ἀντιλήψεις, συναντοῦμε τὸ ἴδιο νόημα σὲ πεζὸ λόγο: «ὁ δὲ δημιουργὸς αὐτός, ὁ μέγιστος Ζεὺς (πρβ. Διὸς μεγάλου), συζυγεῖ τῇ Ἥρᾳ (πρβ. παράκοιτι)· διὸ καὶ ἰσοτελής αὐτῷ καλεῖται». Ἡ θέση τῆς Ἥρας ὡς «πηγῆς πάσης τῆς τῶν ψυχῶν προόδου καὶ ἀπογεννήσεως» (Πρόκλος, σχόλ. στὸν πλατωνικό Τίμαιο 41 D) στήν ὄρφικὴ λατρεία εἶναι βεβαιωμένη ἀπὸ πλῆθος μαρτυριῶν, κυρίως σὲ πηγές τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς³⁶. Στὸν ἴδιο κύκλο ἐντοπίζεται καὶ ἡ παράδοση γιὰ τὸν ἱερό γάμο τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας³⁷. Ἡ πιθανὴ αὐτὴ ἐπιβίωση ὄρφικῶν ἀντιλήψεων στὴ λατρεία στοῦ Ἰδαίου Ἄντρο μέχρι καὶ τὴν ὕστατη ἀρχαιότητα δὲν ἐκπλήσσει· ἀκόμη μέχρι τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς ἐπισκέφθηκε τὸ σπήλαιο καὶ μελέτησε τὰ ἐκεῖ «θεολογούμενα» (Φιλόστρ., Ἀπολλ. 4, 34), προφανῶς ἀντιλήψεις μὲ μακρότατη παράδοση. Τέλος ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανός, στὸν στενὸ κύκλο τοῦ ὁποῦ ἀνῆκε ὁ Πλούταρχος, εἶχε μνηθεῖ στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια (Εὐνάπ. 7, 3, 1). Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τὰ συνδέει ὁ Πλούταρχος μὲ τὸ προσκύνημά του στοῦ Ἰδαίου Ἄντρο.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι μιᾶ γιὰ τὸ προσκύνημά του αὐτὸ σὲ ἕνα ὕμνο πρὸς τὴν Ἥρα. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἴσως μιὰ ἔμμεση ἔνδειξη ὅτι στοῦ σπήλαιου τῆς Ἰδης συνάντησε λατρεία καὶ τῆς Ἥρας, κάτι πού μέχρι σήμερα δὲν συναγόταν οὔτε ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα οὔτε ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές³⁸.

Ἐχομε λοιπὸν μπροστὰ μας ἕνα μύστη στοῦ Ἰδαίου Ἄντρο τὸν 4ο μ.Χ. αἰ.; Ἀποδεικνύει ἢ ἐπιγραφή τῆς Σάμου γιὰ πρώτη φορὰ λατρεία καὶ τῆς Ἥρας πλάι στοῦ Δία στοῦ σπήλαιου τοῦ Ψηλορείτη; Αὐτές τὶς ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ ἐπιβε-

36. Βλ. κυρίως Kern, *Orph. Frgm.* 16· 98· 109· 112· 115· 132· 153· 161· 163.

37. Kern, *Orph. Frgm.* 112· 115· 132· 153· 163. Βλ. ἐπίσης Cook, *δ.π.*, τόμ. 3, 1027 σημ. 5. Γιὰ τὴ θέση τοῦ Δία στὶς ἀντιλήψεις τῶν ὄρφικῶν, βλ. H. Schwabl, *Zeus. RE Suppl.-Bd. XV. München* 1978, 1379 κκ. Γιὰ ἱερό γάμο στοῦ Ἰδαίου Ἄντρο βλ. *σημ.* 38.

38. Γιὰ ἐνδεχόμενες παραστάσεις τῆς Ἥρας στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια σὲ εὐρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρο βλ. Faure, *δ.π.*, 108 σημ. 1. Εἶναι πιθανὴ ἡ σχέση τῆς λατρείας στοῦ σπήλαιου μὲ ἱερό γάμο τοῦ Δία μὲ τὶς νόμφες Ἀγχιάλῃ καὶ Ἰδα (βλ. Faure, *δ.π.*, 110 σημ. 3), ἀλλὰ ἱερός γάμος μὲ τὴν Ἥρα στήν Κρήτη μαρτυρεῖται μόνο στήν Κνωσό (Verbruggen, *δ.π.*, 52 κκ.). Φυσικὰ μαρτυρεῖται καὶ στοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου (Cook, *δ.π.*, τόμ. 3, 1027 κκ.), ὅπου ἀφῆρσε τὴν ἐπιγραφή τοῦ ὁ Πλούταρχος.

βαιώσει μόνο μία συστηματική μελέτη όλων των πηγών των σχετικών με την εκεί λατρεία και ή συνέχιση των ανασκαφικών έρευνών που άρχισαν με συστηματικό τρόπο τό 1982. Πέρα όμως από τις παραπάνω παρατηρήσεις, που είναι περισσότερο σκέψεις για προβληματισμό σχετικά με μία από τις πιο ενδιαφέρουσες και μακροχρόνιες λατρείες στην Κρήτη, νομίζω ότι ό ύμνος του Πλουτάρχου σ' ένα τουλάχιστον σημείο αποτελεί μία μαρτυρία σαφή και αδιάφυστη, μία μαρτυρία για τή σημασία της λατρείας αυτής όχι μόνο στό στενότερο χώρο της Κρήτης, αλλά σέ όλο τόν έλληνισμό. "Ας μήν ξεχνάμε ότι τό 'Ιδαίο "Αντρο και ή λατρεία του αναφέρονται σέ μία έπιγραφή που δέν βρέθηκε σ' αυτό τόν ιερό χώρο και δέν γράφτηκε για τό Δία. Βρέθηκε σ' ένα άλλο ιερό και είναι αφιερωμένη σέ μία άλλη θεότητα. Και είναι πραγματικά, άπ' όσο γνωρίζω, μοναδικό τό παράδειγμα ό έπισκέπτης ενός ιεροῦ, του 'Ηραίου της Σάμου στην περίπτωση αυτή, νά μήν μνημονεύει κάν τό ιερό αυτό, αλλά νά τονίζει έμφατικά τό προσκύνημά του σ' ένα άλλο ιερό, μιās άλλης θεότητας, σ' έναν άλλο πολύ μακρινό τόπο.

Τό 'Ιδαίο "Αντρο, ήταν στην ύστατη αρχαιότητα ένα άκμαίο λατρευτικό κέντρο· τό καταδεικνύει τό πλήθος των εύρημάτων της ρωμαϊκής έποχής. Η έπιγραφή της Σάμου άποδεικνύει τώρα άτράνταχτα ότι και τόν 4ο μ.Χ. αί. τό σπήλαιο του Ψηλορείτη συγκέντρωνε λάτρες από τό σύνολο του έλληνικού κόσμου. Στούς προσκυνητές της αρχαϊκής-κλασικής έποχής, τόν Πυθαγόρα και τούς συνομιλητές των πλατωνικών Νόμων, στόν προσκυνητή του Ιου μ.Χ. αί., 'Απολλώνιο τόν Τυανέα, προστίθεται τώρα και ένας άλλος μύστης από τά τελευταία χρόνια της αρχαιότητας. Τήν ίδια έποχή που ό τελευταίος έθνικός αυτοκράτορας, ό 'Ιουλιανός, μάθαινε από τούς ιερείς των Δελφών ότι είχε στερέψει εκεί ή «λαλέουσα παγά» του 'Απόλλωνα, ένας Ρωμαίος άριστοκράτης με σημαντική μόρφωση και θέση στη διοίκηση της αυτοκρατορίας συναντούσε στην κορυφή του Ψηλορείτη («'Ιδης έν σκοπέλοισι») μία ζωντανή λατρεία, πιστή σέ πανάρχαιες παραδόσεις, στό τελευταίο ίσως μεγάλο ιερό του ειδωλολατρικού κόσμου.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ